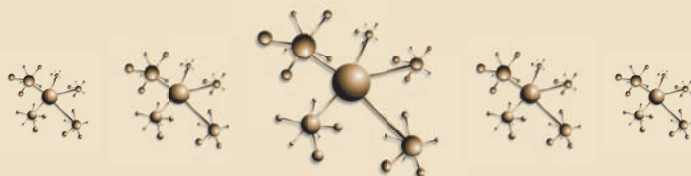

Profesor zachęcał nas też do współpracy ze Zjednoczonym Instytutem Badań Jądrowych w Dubnej. Wybudowaliśmy tam piękny detektor wielocznikowy FAZA, który służył nam do pomiarów przejścia fazowego ciec–gaz dla materii jądrowej wzbudzonej termicznie. Przy okazji odkryliśmy, wspólnie z Wiktorem Aleksandrowiczem Karnaukhovem, spinodalną charakterystykę przejścia fazowego dla materii jądrowej i wyznaczyliśmy temperaturę krytyczną dla procesu wielokrotnej fragmentacji jądra i procesu rozszczepienia. Dzięki prof. Niewodniczańskiemu rozwinęliśmy więzy przyjaznej współpracy z fizykami rosyjskimi, a portret

profesora towarzyszy nam na wszystkich posiedzeniach Rady Naukowej ZIBJ w Dubnej. Mówimy nawet, że profesor zostawił nam dom nad rzeką Wołgą.

W roku 1968 profesor przebywał na konferencji w Japonii, gdzie przedstawiał uzyskane z nami wyniki dotyczące rozpraszania typu glorii dla cząstek alfa. Otrzymałem od niego pełną entuzjazmu kartkę, w której referował najnowsze wyniki badań. Niestety, 20 grudnia Papa opuścił nas na zawsze. Powiedzieliśmy sobie, że „On teraz wie już wszystko”.

Andrzej Budzanowski

POWSTANIE INSTYTUTU FIZYKI JĄDROWEJ IM. HENRYKA NIEWODNICZAŃSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Profesor Henryk Niewodniczański, twórca i pierwszy dyrektor Instytutu Fizyki Jądrowej PAN w Krakowie, był uczniem prof. Waława Dziewulskiego w Instytucie Fizycznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W wieku 31 lat uzyskał stopień docenta. Był znany w Polsce i na świecie jako odkrywca atomowego magnetycznego promieniowania dipolowego, czyli wzbronionych linii w widmach ołowiu. Stypendium Fundacji Rockefellera umożliwiło mu pobyt w Cambridge w Wielkiej Brytanii, dokąd wyjechał w 1934 roku z żoną Ireną i kilkumiesięcznym synem Tomaszem. Miał zamiar pracować w laboratorium Monda, kierowanym przez Piotra L. Kapicę, w dziedzinie fizyki niskich temperatur. Kapica w czasie urlopu wyjechał do Moskwy, został tam zatrzymany i do Cambridge już nie wrócił. Wtedy prof. Ernest Rutherford, kierownik laboratorium Cavendisha w Cambridge, odkrywca jądra atomowego w 1911 roku, zaopiekował się Niewodniczańskim i zaproponował mu włączenie się do pracy z fizyki jądrowej, a mianowicie do prowadzonych wspólnie z C.H. Westcotten pomiarów absorpcji neutronów spowalnianych w bloku parafiny w temperaturze ciekłego azotu i ciekłego wodoru. Były to pierwsze prace z zimnymi neutronami.

Po wojnie, po przeżyciu w Wilnie trzech okupacji: niemieckiej i dwóch sowieckich, prof. Niewodniczański wyjechał z Wilna do Polski jako „repatriant”. Po krótkich pobytach na uniwersytetach w Lublinie, w Łodzi i we Wrocławiu otrzymał nominację na stanowisko szefa Katedry II Fizyki Doświadczalnej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wtedy mógł przystąpić do spełnienia swego marzenia: zajęcia się w pełni fizyką jądrową. Do Krakowa przyjechali fizycy poprzednio z nim związani, wilnianie, z których

trzeba wymienić przede wszystkim Danutę Kunisz, Aleksandra Garnysza, Bolesława Makieja, a także mnie. Byłem uczniem prof. Niewodniczańskiego jeszcze na kompletach tajnego nauczania Uniwersytetu Stefana Batorego. Po krótkim udziale

w powstaniu wileńskim jako żołnierz AK zostałem aresztowany przez NKWD i ponad rok pracowałem w kopalni węgla w Donbasie na Ukrainie. Po wydostaniu się z obozu pracy i powrocie do Polski przez rok byłem studentem nowo utworzonego Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu i równocześnie zastępcą młodszego asystenta prof. Aleksandra Jabłońskiego, którego znałem z Wilna. Na zaproszenie prof. Niewodniczańskiego zdecydowałem się przyjechać do Krakowa, skończyłem studia, zrobiłem doktorat z fizyki jądrowej i włączyłem się w tworzenie zespołu fizyki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Po śmierci prof. Konstantego Zakrzewskiego jego uczniowie: Jerzy Janik, Adam Strzałkowski i Stefan Świerczewski, również włączyli się do zespołu utworzonego przez prof. Niewodniczańskiego. Przyjechał do Krakowa znany teoretyk Jan Błaton, z którym profesor wspólnie pracował jeszcze w Wilnie

Prof. Andrzej Hrynkiewicz

i zawarł nawet pisemną umowę, że po wojnie będą pracować na tej samej uczelni.

Około 1950 roku zmieniał się na świecie stosunek do fizyki i energetyki jądrowej. Wiele zagadnień objętych poprzednio klauzulą tajności stało się dostępnymi. Dotyczyło to zarówno krajów zachodnich, jak i wschodnich. W 1953 roku odbyła się w Genewie wielka międzynarodowa konferencja *Atoms for Peace*, w której wzięło udział około 1400 osób. Z Krakowa uczestnikami tej konferencji byli: Henryk Niewodniczański, Andrzej Hrynkiewicz i Stefan Świerczewski.

Prof. Henryk Niewodniczański (po lewej) asystuje przy wierceniach pod budowę Instytutu w Bronowicach

Konferencja *Atoms for Peace* miała ważne konsekwencje w skali światowej. Powstawały wówczas międzynarodowe duże Instytuty badawcze zajmujące się problemami jądrowymi: w 1953 roku CERN w Genewie, a w 1955 roku Zjednoczony Instytut Badań Jądrowych (ZIBJ) w Dubnej koło Moskwy. Polska przystąpiła do obu tych instytutów: do CERN-u początkowo jako obserwator, a dopiero od roku 1991 jako pełny członek, a do ZIBJ już w 1955 roku, od razu jako pełnoprawny członek. To stworzyło fizykom polskim możliwość pracy z wiązkami cząstek przyspieszanych na różnych akceleratorach.

W wyniku tych działań, a zwłaszcza po śmierci Stalina, „żelazna kurtyna” – oddzielająca nas również od nauki światowej – została częściowo uchylona. Dotyczyło to nie tylko krajów zachodnich, ale i ZSRR. Po konferencji genewskiej ZSRR zaproponował krajom satelickim zakup dużych urządzeń do prac z fizyki jądrowej: reaktorów eksperymentalnych i cyklotronów. Ta propozycja zmobilizowała do działania już okrzepły krakowski ośrodek fizyki jądrowej.

Jeszcze na początku lat 50. na jednej z narad u profesora dowiedzieliśmy się o dość dużej dotacji przyznanej mu na badania

Prof. Henryk Niewodniczański w gronie budowniczych Instytutu, specjalistów radzieckich montujących cyklotron U120 i członków Pracowni Cyklotronowej Instytutu

Powstają już budynki Instytutu – po lewej budynek cyklotronu U120, po prawej centralny budynek, a między nimi budynek kotłowni c.o.

poza normalnym budżetem. – *Jak koledzy sądzą, na co powinniśmy te pieniądze zużyć?* – spytał profesor. – *Ja sądzę, że powinniśmy rozpocząć budowę jakiegoś większego urządzenia. Myślę, że mógłby to być betatron* – powiedział Jerzy Janik. – *A ja myślę, że powinien to być cyklotron* – zaproponowałem ja. – *Tak, ja też mam na myśli cyklotron* – stwierdził profesor. Janik określił wynik tej narady jako

przyjęcie najbardziej utopijnej decyzji, jakiej był świadkiem w swoim życiu.

Ostatecznie powstała grupa, kierowana przez Jacka Henneła do rozpatrzenia warunków budowy małego cyklotronu o średnicy nabiegunków 48 centymetrów, a potem zespół do jego budowy. Profesor podjął decyzję lokalizacji budowy w dolnej piwnicy Collegium Witkowskiego przy ul. Gołębiej 13. Piwnica była zbyt niska, co profesora nie zmartwiło: po prostu zdecydował, że trzeba ją pogłębić. Pamiętam, jak przez

kilka dni wynosiliśmy w wiadrach ziemię. Ruszyła budowa i w roku 1956 otrzymaliśmy z tego cyklotronu pierwszą wiązkę przyspieszonych cząstek.

Ale w roku 1953, gdy pojawiła się propozycja ZSRR sprzedaży Polsce urządzeń do badań jądrowych, mieliśmy już pewne do-

Budynek cyklotronu U120

Wejście do głównego budynku Instytutu

Prof. Henryk Niewodniczański pokazuje Instytut Sir Johnowi Cockcroftowi

świadczanie akceleratorowe. Profesor Niewodniczański postanowił: niech reaktor kupuje Warszawa, ale cyklotron musi być zlokalizowany w Krakowie. Trzeba było przekonać o tym władzę, a tymczasem Bierut był zdania, że oba urządzenia powinna otrzymać Warszawa. Dzięki pomocy ocalałych i jeszcze żyjących starych polskich komunistów udało się uzyskać dla profesora audiencję u Hilarego Minca, który jako prezes PKPG był dyktatorem polskiej gospodarki, ale miał decydujący głos także w wielu innych sprawach. Argumenty profesora i umiejętność sugestywnego ich przedstawienia zadziałały. Cyklotron został przeznaczony dla Krakowa.

Powołany został wtedy zespół – nazwany początkowo skromnie zakładem, który później zmienił nazwę na Ośrodek Fizyki Jądrowej w Krakowie Instytutu Badań Jądrowych. W roku 1959 stał się samodzielnym Instytutem Fizyki Jądrowej w Krakowie.

Dla nowo powstałej placówki naukowej należało poszukać miejsca na wzniesienie jej siedziby. Przez dwa dni jeździłem z prof. Niewodniczańskim po obrzeżach Krakowa w poszukiwaniu najlepszej lokalizacji dla Instytutu. Zatrzymywaliśmy się w różnych miejscach i pieszo penetrowaliśmy okolice. Drugiego dnia dojechalśmy do Bronowic i wyszliśmy na rozciągające się na północną stronę pola. Był pogodny dzień, a powietrze wyjątkowo czyste. W pewnej chwili usłyszałem głos podekscytowanego profesora: – Zobacz!

Odróciłem się i spojrzałem we wskazanym przez niego kierunku. Na południowym horyzoncie widać było wyraźnie piękną panoramę Tatr. – Tu będzie Instytut! – zdecydował profesor.

Powstający w Bronowicach Ośrodek otrzymał rangę budowy priorytetowej, więc prace ruszyły szybko. Na pytania właścicieli wywłaszczanych terenów, co tu ma być budowane, przedstawiciel władz centralnych odpowiadał, że fabryka musztardy.

Uruchomienie w listopadzie 1958 roku zakupionego w ZSRR cyklotronu U120 o średnicy nabiegunków magnezu 120 centymetrów stworzyło możliwości prowadzenia prac z fizyki jądrowej na poziomie światowym. Ale w Instytucie rozwinęły się także kierunki badań niezwiązane bezpośrednio z cyklotronem: badania w dziedzinie magnetycznego rezonansu jądrowego, spektroskopii mössbauerowskiej, spektroskopii promieniowania beta i gamma, rozpraszania powolnych neutronów – to tylko niektóre przykłady. Zostały zbudowane dwa generatory prędkich neutronów, w 1965 roku uruchomiono magnetyczny separator izotopów. W nowym pawilonie kriogenicznym zainstalowano skraplarkę helu. Jeszcze przed śmiercią profesora znacznie postąpiły prace przy budowie nowej hali wiązek przyspieszanych w cyklotronie cząstek i dodatkowych pomieszczeń pomocniczych, których nie uwzględniono w pierwotnym, rosyjskim, projekcie budynku cyklotronowego. Odwiedzając profesora w szpitalu przed jego śmiercią, słuchaliśmy jego projektów dalszego rozwoju Instytutu. Marzył o budowie większego cyklotronu izochronicznego,

impulsowego badawczego reaktora jądrowego, a także o niesprecyzowanym dokładnie akceleratorze nowego typu, który nazywał „futorotronem”.

W ciągu pierwszych 10 lat istnienia, jeszcze za życia prof. Niewodniczańskiego, Instytut stał się znaczącym centrum na naukowej mapie Europy. W pamiątkowej księdze gości można znaleźć wpisy wielu fizyków o światowej sławie, w tym kilkunastu laureatów Nagrody Nobla. W chwili śmierci profesora

Instytut liczył około 500 pracowników, w tym ponad 120 pracowników naukowych.

Z Piotrem L. Kapicą (z prawej) i Georgijem N. Flerowem

Prof. Henryk Niewodniczański przedstawia wizję rozbudowy Instytutu

Jest rzeczą zdumiewającą, że będąc równocześnie dyrektorem Instytutu Fizyki UJ i Instytutu Fizyki Jądrowej, prof. Niewodniczański, obarczony bardzo uciążliwymi obowiązkami organizacyjnymi i administracyjnymi, nie stracił bezpośredniego kontaktu z badaniami naukowymi. Wysuwał pomysły badań, brał udział w opracowywaniu wyników i redagował publikacje. Często jednak wyrażał żal, że nie może własnoręcznie budować aparatury i wykonywać pomiarów. Mówił ze smutkiem, że dopiero wtedy czułby się w pełni szczęśliwy. Fizyka pozostawała główną pasją jego życia. Również w tych dziedzinach, w których nie był osobiście zaangażowany, znał dokładnie nie tylko tematykę prowadzonych prac, ale także szczegóły stosowanej w tych pracach aparatury. Dawał temu wyraz, objaśniając przebieg badań zagranicznym gościom, których z zapałem oprowadzał po wszystkich pracowniach naukowych i warsztatach instytutów.

Stworzenie dwóch wielkich instytutów i kierowanie nimi w trudnych warunkach powojennych, w systemie realnego socjalizmu, wymagało olbrzymiego nakładu pracy, wyobraźni i dalekościsłej wizji. Skompletowanie ogromnego personelu naukowego, technicznego i administracyjnego, prowadzenie rozległych prac

budowlanych, nawiązywanie współpracy krajowej i zagranicznej, to były przedsięwzięcia na tak wielką skalę, że wydaje się niewiarygodne, by mogły być dziełem jednego człowieka. Henryk Niewodniczański poradził sobie z tym w sposób mistrzowski.

Po śmierci profesora funkcję dyrektora Instytutu sprawowali kolejno profesorowie: Andrzej Hryniewicz (1968–1976), Zbigniew Bochnacki (1976–1990) i Andrzej Budzanowski (1990–2004), a od roku 2004 dyrektorem jest prof. Marek Jeżabek. Instytut przez cały czas rozwija się dynamicznie, powstają nowe pracownie i zakłady naukowe, a w wyniku przeprowadzonych inwestycji budowlanych kubatura gmachów Instytutu wzrosła dwukrotnie.

W roku 1995, w czterdziestolecie powstania, stworzony przez Henryka Niewodniczańskiego Instytut Fizyki

Jądrowej otrzymał jego imię. Pięćdziesięciolecie powstania Instytutu uczczono w roku 2005 wydaniem pod moją redakcją dwóch tomów pod tytułem *50 lat Instytutu Fizyki Jądrowej im. Henryka Niewodniczańskiego Polskiej Akademii Nauk*, które ukazały się jako tomy 9. i 11. monografii Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności.

Andrzej Hryniewicz

W roku 1995, w czterdziestą rocznicę powstania, Instytut Fizyki Jądrowej otrzymał imię swego twórcy

PERSPEKTYWY ROZWOJU KRAKOWSKIEGO OŚRODKA FIZYKI STWORZONEGO PRZEZ PROFESORA HENRYKA NIEWODNICZAŃSKIEGO

INSTYTUT FIZYKI JĄDROWEJ IM. HENRYKA NIEWODNICZAŃSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Stworzony przez prof. Henryka Niewodniczańskiego i noszący dziś jego imię Instytut Fizyki Jądrowej Polskiej Akademii Nauk obchodził jesienią 2005 roku jubileusz 50-lecia swego powstania. Obecnie IFJ jest największym instytutem badawczym PAN, który zatrudnia ponad 480 pracowników, w tym 41 z tytułem profesora i 30 doktorów habilitowanych, oraz prowadzi międzynarodowe studia doktoranckie z fizyki, kształcące blisko 80 doktorantów. Instytut posiada szeroko rozbudowaną współpracę naukową z czołowymi światowymi laboratoriami, prowadzącymi

badania z dziedziny fizyki i astrofizyki cząstek (CERN, DESY, KEK, eksperyment Pierre Auger) oraz fizyki jądrowej i fizyki fazy skondensowanej (GSI, GANIL, ILL, ZIBJ Dubna). O jakości i renomie kadry inżyneryjno-technicznej świadczy między innymi udział w budowie akceleratora Large Hadron Collider w CERN-ie. Nasz wkład w to gigantyczne przedsięwzięcie wyniósł ponad 1400 osobomiesięcy. Praca naszych inżynierów i techników zyskała bardzo wysoką ocenę, co skutkuje udziałem w kolejnych budowach wielkiej infrastruktury badawczej, takich